

Clau Solèr

1938: INA DATA (BE) ISTORICA AVANT 60 ONNS?

"Ûn dals plü bels success füt per nus Rumauntschs la votaziun dals 20 favrer 1938. Que füt ün di da glorgia per nos linguach rumauntsch, ma eir ün di d'onur per la Confederaziun svizera. Perche in arcugnuschind nossa lingua materna, uschè pitschna e modesta, scu lingua naziunela a pêr ed a pass cun sias grandas sruors, ho il pövel svizzer documento üna vouta dapü si'incletta per las minoriteds linguisticas e culturelas in nos pajais e cun que demusso sia profunda fidelited invers las pü otas meras da nossa democrazia chi's basescha sül dret, sün l'equited e la liberted!"

Ord "Stimmen der Heimat" 1939

Istorica è la data ed il commentari da R. Ganzoni en ina furma putera patetica dat al text l'impurtanza resentida. Tge è restà per oz, suenter 60 onns?

20 da favrer 1938

En il 19avel tschientaner nascha er en ils ravugls rumantschs, influenzads dal romantissem, l'idea da furmar ina naziun rumantscha. Pader Placi a Spescha dovra quest term gia enturn 1800. Per entant èn ins anc fermamain occupà cun integrar il chantun Grischun en la Svizra e cun la furmar ad ina naziun federalistica, nua ch'ils linguatgs pitschens sco il talian ed il rumantsch n'èn anc naging tema. Plinavant èn ils differents idioms rumantschs atgnadads da las vals e vengnan considerads sco autonomi. Quest tratg sa manifestescha cun numnar il linguatg da la Surselva *romontsch* ed il linguatg da l'Engiadina *ladin*. Anc in pau diffusa è l'idea, cura ch'ins prova da fundar 1863 l'emprima *Societad rhaetoromana* che ha la finamira da *conservar nos linguatg, nos character e nossa naziunalitad*. La societad n'ha betg success e sa durmenta. L'*uniun dals idioms* è la finamira da la segunda emprova per ina nova societad 1870. La fundaziun da la Societad retorumantscha reussescha pir 1885, cura ch'ins renunzia insumma a tutt'emprova d'unificaziun linguistica. Questa societad ha mobilisà l'elita rumantscha da s'engaschar per il linguatg en general, ha instradà collecziuns da texts en la cretomazia, ha laschà siemiari ad in dicziunari rumantsch (l'emprim fascichel è cumparì 1939) ed ha sveglià magisters e plevons da scriver rumantsch. Il moviment è er stà sustegnì dals students ed ins al numna oz *renaschientscha rumantscha*. L'accent unitar ha tschiffà la populaziun main che las societads fundadas successivamain en mintga regiun, er sche quellas èn be parzialmain popularas; la Romania, fundada 1896, è a l'entschatta exclusivamain studentica.

Suenter l'emprima guerra mundiala han dumondas existenzialas occupà la populaziun: malsognas, paupradad, dischoccupaziun e reorientaziun politica. Forsa ha la fundaziun da la Societad da las naziuns dà anim per la fundaziun da la Lia rumantscha (LR) 1919. Suenter sia fundaziun, vers la mitad dals onns 30 pareva il temp era dad esser madir per in pass politic a favur dal rumantsch. Differents tschertgels politics dal Grischun, ma spezialmain exponents rumantschs en l'entira Svizra s'engaschan per la renconuschientscha dal rumantsch al nivel federal. L'entschatta uffiziala munta il postulat da S. M. Nay, inoltrà ils 29-11-1934 en il cussegl grond, nua ch'el supplitgescha la regenza chantunala d'intervegnir a Berna per ch'il rumantsch en l'*unitad da tut ils idioms* vegnia renconuschì sco lingua naziunala; el renunzia explizitamain a la pretenziun da linguatg uffizial. Ils 20 da favrer 1938 ha il pievel svizzer (be ils umens) acceptà da reveder l'artitgel 116 da la constituziun federala cun 574'991 encunter 52'827 vuschs. Da qua davent vala:

"Il tudestg, il franzos, il talian ed il retorumantsch èn ils linguatgs naziunals da la Svizra".

Quai era il pli bler ch'ins pudeva cuntanscher, siond ch'i mancava ina furma rumantscha cuminaivla ch'avess vali per tut ils idioms.

Oz èsi enconuscent che questa gesta envers il rumantsch è vegnida influenzada fermamain dal squitsch irredentistic dal temp per qua tras metter in term politic e demonstrar vers anor ch'il rumantsch saja ina lingua independenta e betg in dialect talian irredent. Na cun main vigur dueva la decisiun d'integritad territoriala demonstrar er vers la Terratudestga che la Svizra saja ina naziun independenta malgrà differentas linguas. Curt suenter è la segunda guerra mundiala rutta or ed ha lià tut las forzas.

10 da mars 1996

Oz, 1998, ha la data da 1938 pers bler da sia traglischur ed en ses lieu è passada la data dals 10 da mars 1996, cura il pievel Svizzer ha acceptà in nov artitgel 116 en sia constituziun.

Questa data munta bler auter ch'ils 20 da favrer 1938. En emprima lingia n'è ella betg ina reacziun cunter il privel smanatschant da l'irredentissem talian, in fatg ch'ins n'ha natiralmain betg gè palesà quella giada. L'emprim temp suenter la guerra èsi stà da recuperar quai ch'ins aveva stuì tralaschar ils onns passads. Ma ord las dumondas regularas che la LR stueva inoltrar a la confederaziun per retschaiver sustegn finanziel resortan ils quitads ch'ins fa pervi da la digren da la populaziun rumantscha e pervi da la germanisaziun; mesiras politicas ves'ins main. Spezialmain il svilup economic nà da la Bassa, cumbinà cun la mobilitad e l'avertura da las regiuns muntagnardas rumantschas per vacanzas

demussa ch'il rumantsch na pudeva betg subsister be cun las mesiras actualas. Il chantun Grischun ha prendì differentas mesiras praticas, tranter auter rinforzà la scola rumantscha, introducì parzialmain il *ladin* ed il *sursilvan* (e qua tras tralascià tshels trais idioms che stuevan sa cuntentar cun in idiom ester u cun il tudestg) en l'administraziun e sustegnì finanziailmain tenor il princip subsidiar la Lia rumantscha. Pir ils onns settanta cun ina revalitaziun europeica da las minoritads è sa sviluppà er l'interess per il rumantsch en general e la schientscha pli ferma tar la populaziun rumantscha sezza. Il dumber da persunas rumantschas è bain adina creschì da dumbraziun a dumbraziun, uschia nominal da 46'456 per 1941 a 51'128 per 1980, ma sa sminuì da 1.1% da la populaziun svizra a be 0.8% (1990 0.6% lingua materna, resp. 1.0% lingua discurreta a chasa u en la professiun). Pliras lavurs da retschertga e rapports han rendì attent a questa digren ed als problems dal rumantsch, uschia tranter auter Baur 1955 cun "Wo steht das Rätoromanische heute?" u il rapport "Gegenwart und Zukunft einer gefährdeten Sprache" ch'il Stapferhaus ha già organisà 1974.

1981, a chaschun d'ina conferenza da pressa naziunala, è vegnida preschentada in'analisa da G. G. Furer davart da la situaziun dal rumantsch cun il titel provotgant: "La mort dil romontsch ni l'entschatta della fin per la Svizra". Quest clom publicitar demonstrescha ch'il temp per agir publicamain era madir, pertge 1982 cumpara in rapport mez uffizial, nua ch'il titel "La Svizra - 2^{1/2} lungatgs?" cuntegna la dumonda cardinala davart il rumantsch ed il talian. Questa analisa che deriva dad ina grupp da studi, convocada dal departament federal da l'intern, ha dà impuls a la discussiun politica e per part manà a pitschens resultats concrets sco p. ex auzaments da contribuziuns per ils linguatgs pitschens, dapli resguard dal rumantsch tar la confederaziun.

Er la data dals 10 da mars 1996 è be il term final d'ina lunga procedura politica. Ils 4 d'october 1985 è ina moziun parlamentara da cusseglier naziunal Martin Bundi vegnida inoltrada al cussegl naziunal ed ils 17 da zercladur 1986 al cussegl dals chantuns. Cun questa moziun vulev'ins render al rumantsch il dretg da lingua uffiziala. Suenter in'analisa profunda da la situaziun linguistica en Svizra cun il titel "Quadrilinguitad svizra - preschent e futur (1989)" han las debattas parlamentaras cumenzà, nua ch'ins ha amplifitgà il dretg linguistic cun l'idea da crear chapientscha e contact vicendaivel. En questa discussiun èn las differentas posiziuns tranter la libertad individuala da lingua e la territorialitad, spezialmain ord vista da la Romandia ed ord la Svizra tudestga sa manifestadas vehementamain ed avessan bunamain fatg far naufragi l'entir project.

La via ad in artitgel costituziunal è segiramain era vegnida preparada entras ina decisiun administrativa. Suenter che la LR ha schlià 1982 il dilemma linguistic cun la creaziun dal rumantsch grischun (rg) sco furma unitara per la Rumantschia, ha il cussegl federal già pudì decretar ils 26 da november 1986 che

scrittiras impurtantas da la confederaziun vegnian er publicadas per rumantsch (daspera èn spezialmain la posta, ma er interpresas privatas stadas baud fitg preschentadas cun il rg). Questa pratica è senz'ater er stada d'impurtanza en la discussiun politica, damai ch'ins ha vesì la praticabladad che mancava anc per 1938.

Decisiun cun consequenzas

Gia durant la discussiun en ils gremis politics ed en las gruppas specialisadas èsi stà cler che la reconuschienscha dal rumantsch sco lingua uffiziala haja consequenzas concretas e chaschunia midadas effectivas. Tant la Rumantschia sco er las autoritads politics federalas eran conscientas ch'ins na possia betg rumantschar l'entira administraziun, mabain ch'ins stoppia chattar ina moda commensurada en vista a l'impurtanza dal rumantsch ed al dumber da la populaziun, damai ina *proporziunalitad*, e pretensiuns extremas eran exclusas. La confederaziun aveva gia fatg in pass cun duvrar parzialmain il rumantsch en differents texts d'ina muntada naziunala sco per exempel la *constituziun federala* (1989), il *dretg d'obligaziuns* (1993) e lura en ils messadis per votaziuns ed eleziuns federalas e per la dumbraziun dal pievel 1990. Er il tribunal federal aveva duvrà rumantsch e furnì l'argumentaziun per ina tala procedura. Vers la fin dals onns 1980 avev'ins plinavant introducì per emprova il rumantsch en l'armada cun furmar unitads pli pitschnas rumantschas. Deplorablmain èsi restà be experiment sunter la mort da l'iniziant e spiritus rector, divisiunari R. Cajochen 1990.

Sin fundament da la discussiun politica ed en vista a las pussaivladads realisticas per la confederaziun è sa resultà il suandant text constituziunal:

"⁴Las linguas uffizialas da la Confederaziun èn il tudestg, il franzos ed il talian. Per il contact cun persunas da lingua rumantscha è er il rumantsch lingua uffiziala da la Confederaziun. La lescha regla ils detagls".

Questa part da l'artigel cuntinua en il rom usità da legiferaziun ed actualmain èn ins vidlonder da preparar la lescha executiva. Ella duai reglar las differents proceduras concretas per cuntentar tut ils basegns legitims e commensurads sin la via administrativa.

Pluralitad

Il basegn oriund da 1938 da reconuscher il rumantsch sco lingua naziunala e qua tras documentar l'unitad da la Svizra è sa midà fermamain sunter la guerra, siond che la Svizra è daventada in pajais d'immigraziun. Tenor la dumbraziun dal pievel da 1990 vegnan las suandantas linguas discurrendas en Svizra (megra lingua):

<i>Lingua</i>	<i>dumber</i>	<i>%</i>
Tudestg	4374694	64
Franzos	1321695	19
Talian	524116	8
Linguas slavas	128093	2
Spagnol	116818	2
Portugais	93753	1
Tirc	61320	<1
Englais	60786	<1
Rumantsch	39632	<1

Ina tala societad plurilingua sto chattar vias adequatas e dinamicas per garantir la convivenza e la chapientscha. Plinavant èn las regiuns rumantschas sa sminuidas e sa midadas en in tarpun cun scrottas d'otra lingua e la gliעד è oz per gronda part fermamain bilingua. Ina schliaziun be dinamica na po betg remplazzar cumpletmain la reglamentaziun statica, er sch'il principi da territorialitad da las linguas naziunalas na garantescha betg ina protecziun cumpletta, il main per il rumantsch. En sasez duvrassi ina legislaziun che è buna da superar situaziuns staticas, daventadas imaginaras en il temp actual da midadas, saja pervi da la migraziun, saja pervi da novas structuradas economicas ed administrativas interdependentas. Quai demussa il fatg ch'il rumantsch sco linguatg naziunal renconuschì, ma senza in territori definì, sto adina puspè cumbatter per ses dretg en la Svizra e che la lingua tudestga al opprima schizunt là, nua che la maioritad è rumantscha. Questa primavaira èn Val s. Pieder en Val Lumnezia e Samignun sa decidids per il talian sco linguatg tempriv en scola enstagl dal rumantsch sco lingua da contact cun pretensiuns bassas. Las vischnancas èn bain tudestgas, ma domaduas sa chattan en regiuns rumantschas ed ellas fan part da differentas organisaziuns regiunalas, nua ch'il rumantsch fiss maioritar. En talas situaziuns blochescha l'autonomia da vischnancas bunamain absoluta en il Grischun mintga emprova strategica per garantir e segirar il rumantsch en in nov ambient politic, social ed economic.

Responsabilidad decisiva

L'artitgel da linguatg da 1938 cun la renconuschientscha dal rumantsch sco lingua naziunala n'ha betg impegnà la confederaziun d'agir en moda directa e sistematica, ed il chantun aveva be da garantir ils linguatgs chantunals tenor l'artitgel 46 da sia constituziun, ma senza mesiras prescrittas. Il sustegniment finanziel a la LR ed al chantun Grischun per il rumantsch dependeva dad instanzas concretas che stuevan vegnir approvadas mintga giada dal parlament federal. L'artitgel n'obligava er betg la confederaziun da duvrar il rumantsch en sia

administraziun. Il fatg che la confederaziun, la posta ed autras instituziuns federalas han adina resguardà il rumantsch è d'attribuir dad ina vart al senn politic e da l'otra ad intervenziuns da gremis e da singulas persunas.

L'intenziun originara dal cussegl federal a chaschun da l'ultima revisiun era quella da surpigliar la responsabladad cumplaina per las linguas naziunalas. Ord raschuns federalisticas, spezialmain defendidas dal cussegl dals stadis, ha pudì subsister en las debattas parlamentaras be ina furma pli miaivla, subsidiara, numnadamain:

"³La Confederaziun sustegna las mesiras dals chantuns Grischun e Tessin per il mantegniment e la promoziun dal rumantsch e dal talian".

En tala maniera manca la coordinaziun generala da las mesiras per mantegnair e garantir las linguas en Svizra. Il cumpromiss cuntanschì po bastar al rumantsch, ma impedescha sin il plaun svizzer mesiras speditivas e pli directas, cunquai ch'el deleghescha l'iniziativa e la cumpetenzza als chantuns che pon qua tras salvar blers particularissemis tradiziunals e federalistics ch'ins sto puspè coordinar pir suenter.

Vers l'avegnir

Convivenza pli complexa

Schegea ch'il spiert modern ed innovativ da l'emprima proposta n'ha betg chattà accoglientscha en la situaziun politica, cuntegna il nov artitgel en in alineia ina nova dimensiun:

"²La Confederaziun ed ils Chantuns promovon la chapientscha ed ils barats tranter las cuminanzas linguisticas".

Quest alineia resguarda parzialmain la realitad d'ina societad plurilingua e surpassa la dimensiun statica. Gist senza numnar concretamain las linguas, banduna quest artitgel la constataziun e daventa in program strategic. Ins vul surpassar cunfins linguistics, far punts per qua tras crear ina communitad plurilingua, almain cun las linguas svizras.

La forza e vigur da quest alineia dependa en emprima lingia da la voluntad d'acziun ed alura da la direcziun ch'ins al dat en las leschas d'execuziun che ston suandar. Il champ da scola pudess profitar dal fatg che pliras linguas existan en Svizra e sa sviluppar a scolas plurilinguas p. ex. d'immersiun e cun promover cun tutta vigur barats da scolaras e scolars da tuts levels (enfìn oz strusch realisà, malgrà ils quatter linguatgs en in pajais, dentant senza la coordinaziun dals differents sistems da scola).

Engaschament decisiv

1996 è puspè vegnì concedì sin plaun svizzer quai ch'ins ha gè mo curt temp da 1794 fin 1803 en las Trais Lias, oz chantun Grischun, numnadamain in status uffizial dal rumantsch. Curt avant la segunda guerra mundiala è il term naziunal stà il maximum ch'ins ha pudì conceder, damai ch'ina renconuschientscha dal rumantsch sco lingua uffiziala era tecnicamain nunpussaivla. Il diever dal ladin e dal sursilvan sco quai ch'ils iniziants han giavischà a l'entschatta, na pudeva betg subsister sin il plaun federal sper las linguas uffizialas existentas mintgamai be en lur furma standardisada. La confederaziun ha demussà blera bainvuglientscha ed adina puspè resguardà tenor pussaivladad il rumantsch. Dentant pir cun la standardisaziun dal rumantsch ch'ins pudess er numnar unificaziun, è la premissa formala stada ademplida.

Da l'otra vart ha l'aspect ch'il rumantsch possia daventar lingua uffiziala per la confederaziun sustegnì dapi sia creaziun 1982 il rumantsch grischun sco standard, cunquai ch'el è vegnì duvrà analog a tschels linguatgs svizzers. Al nivel da la confederaziun han la furma, la pratitgablada dal rumantsch grischun e sia funcziun da tetg per tuts tschintg idioms existents chattà renconuschientscha sco norma. Il fatg ch'il chantun Grischun ha anc vulì confermar l'acceptanza dal rumantsch grischun cun ina vasta enquista tar la populaziun, demussa ina tscherta disfidanza ed ina remartgabla optica vers normaziun e standardisaziun, sa basond sin in plebiscit d'opiniun. Il resultat positiv per il rumantsch grischun è dentant er vegnì interpretà dal chantun sco confermaziun e program per normalisar la situaziun linguistica. Dapi 1996 è il rumantsch grischun lingua uffiziala per l'administraziun ed ulteriuras mesiras èn previsas, p. ex. l'introduziun dal rumantsch grischun en scola. Ina soluziun chantunala directa resta praticamain esclusa sin fundament da l'autonomia absoluta da las vischnancas en fatgs da scola, malgrà la responsablada chantunala. Qua tras vegn ins a perder bler temp e blers daners cun temps da transiziun lungs e cumplitgads.

Quai ch'ins ha cuntanschì durant 60 onns dapi 1938 è il resultat da differentas stentas: politic cun la renconuschientscha dal rumantsch sco lingua uffiziala parziala svizra ils 10-3-1996 e la decisiun da la regenza grischuna d'introducir plaunsieu be in rumantsch uffizial; linguistic cun ina lavur intensivada da neologia a partir dals onns 80 e cun l'elavuraziun dal pledari grond (tudestgrumantsch grischun; rumantsch grischun-tudestg); cultural cun ina motivaziun e schientscha rumantscha tar la populaziun rumantscha ed ina sensibilisaziun a l'extern; economic cun avrir novas domenas per il rumantsch, u almain pudair mantegnair las existentas malgrà il svilup tecnic e cun porscher plazzas da lavur en il moviment rumantsch.

Bleras finamiras per dar al rumantsch in status normal èn cuntanschidas, outras èn sin via. Da l'otra vart crescha il squitsch adina dapli sin ina lingua

regiunala cun la globalisaziun ed avertura vers il mund englais. I resta da s'engaschar enavant cun tutta forza - ma spezialmain cun ideas innovativas - gist ussa en in temp economicamain pli difficil e nua che pluralitad e minoritads chattan main chapientscha.

Ni 1938 ni 1996, mintgamai pass decisivs, dispensan la populaziun intera en Svizra da tschertgar vias e modas per mantegnair la plurilinguitad e da viver la schanza dal pluralissem.

Constituziun federala, artitgel 116, versiun actuala

- 1 Las linguas naziunalas da la Svizra èn il tudestg, il franzos, il talian ed il rumantsch.
- 2 La Confederaziun ed ils Chantuns promovon la chapientscha ed ils barats tranter las cuminanzas linguisticas.
- 3 La Confederaziun sustegna las mesiras dals Chantuns Grischun e Tessin per il mantegniment e la promoziun dal rumantsch e dal talian.
- 4 Las linguas uffizialas da la Confederaziun èn il tudestg, il franzos ed il talian. Per il contact cun personas da lingua rumantscha è er il rumantsch lingua uffiziala da la Confederaziun. La lescha regla ils detagls.

Litteratura

- 25 Jahre vierte Landessprache. Rätoromanische Standortbestimmung. Neue Zürcher Zeitung, Zürich, 15.2.1963.
- Baur, A. (1955). Wo steht das Rätoromanische heute? Ein sprachpolitischer Lagebericht. Jahrbuch der Eidgenössischen Räte, Bern: Verbandsdruckerei, 155-234.
- Departament federal da l'intern (1989). Quadrilinguitad svizra - preschent e futur. Analisis, propostas e recumandaziuns d'ina gruppa da lavur dal departament federal da l'intern. Berna: Chanzlia federala.
- Dörig, H. R. e Reichenau, Ch. (1982). la Svizra - 2 1/2 linguatgs? Situaziun actuala ed avegnir dal rumantsch e dal talian en il Grischun - scleriments e recumandaziuns d'ina gruppa da lavur. Mustér: Desertina.
- Flügel, Ch. (1995). Ein neuer Sprachenartikel in unserer Bundesverfassung. En: *Babylonia*, Revista per instruir ed emprender linguatgs. Fondazione Lingue e Culture (ed.). Lugano, Nr. 2: 72-76.
- Gloor, D. et. al. (1996). Fünf Idiome - eine Schriftsprache? Die Frage einer gemeinsamen Schriftsprache im Urteil der romanischen Bevölkerung. Chur: Bündner Monatsblatt.
- Rätoromanisch. Gegenwart und Zukunft einer gefährdeten Sprache (1974). Schriftenreihe des Philipp-Albert-Stapfer-Hauses auf der Lenzburg. Aarau: Sauerländer.